

BOTLIK JÓZSEF

# A KAZÁR FÖLDÖN ÍRÓJA: BARTHA MIKLÓS (1848–1905)<sup>1</sup>

*A jog, kötelesség nélkül: kiváltság.  
A kötelesség, jog nélkül: szolgaság.  
(Kazár földön – Zárszó.)*

Száztíz esztendővel ezelőtt, 1905. október 19-én hunyt el kisborosnyói Bartha Miklós, a 19–20. század fordulójának legnagyobb hatású közirója, a nemzetét féltő és óvó politikus, a magyar szociográfiai irodalom első maradandó műve, a *Kazár földön* alkotója. Munkásságát méltatlanul feledték, feledtették, mellőzték, egyes korszakokban megbélyegezték, egész alakos szobrát Budapesten, a Városligetben a kommunista diktatúra kezdetén, 1949-ben ledöntötték, s egy múzeumi raktárban várja újbóli felállítását és ünnepélyes felavatását. Össze- gyűjtött munkáit a halála után három évvel kezdődően, 1908 és 1913 között hat kötetben adták ki.<sup>2</sup> Ideje már történelmünk e jeles alakjával szemben is elkövetett mulasztásainkat pótolni, és életművéből tanulni, okulni. Mielőtt méltatnánk említett főművét, a *Kazár földönt*, röviden vázoljuk az életrajzát.

Bartha Miklós Erdélyország szülötte, 1848. november 14-én az udvarhelyszéki Rugonfalván látta meg a napvilágot Székelykeresztúr közelében. Apja, berei Bartha Gergely (1815–1869) az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban honvéd századosként küzdött, és részt vett a császári haderő erdélyi főhadiszállása, Nagyszeben 1849. március 11-i elfoglalásában. Miklós fiát alig négyéves korában beíratta a rugonfalvai tanodába, ahol Fülöp Dániel református kántor és iskolamester tanította. Hatéves korától Segesváron a szász iskolában tanult, majd az 1855–1856. tanévben magán házi-tanulóként Rugonfalván Toró Sándor protestáns teológus oktatta. Bartha Miklós ekkor, a minden szabadságot megfojtó Habsburg-házi császári önkényuralom évtizedében, a hírhedt Bach-korszakban serdült fel.<sup>3</sup> A magántanulás után a gyermek Miklóst szülei a székelyudvarhelyi református főgimnáziumba írták. Ugyan- ebben az időben tanult a helyi római katolikus gimnáziumban ábránfalvi Ugron Gábor (1847–1911), a későbbi neves politikus, akivel barátságot kötött.

Alig múlt kilenc éves, amikor a Háromszékről származó, 1824-ben született és ekkor már négy gyermekes édesanyja, Sebesi Anna 1858. január 30-án, 34 éves korában „szívszélhűdés”-ben hirtelen meghalt. A félárva Miklós 1863 nyaráig látogatta a székelyudvarhelyi református főgimnáziumot, apja ősszel átíratta a nagyszebeni katolikus állami gimnázium VI. osztályába, majd 1865 ősztől a székelyudvarhelyi főgimnáziumban tanult, ahol tanév végén leérettségizett.

Ezt követően, 1866 szeptemberétől a Pesti Tudományegyetem jogi karának hallgatója lett, és egyre inkább a politikai pályához vonzódott. Anyagi nehézségei miatt a tanulmányait rövid időre félbeszakította, melyek befejezésére 1870-ben visszatért Pest-Budára. Eközben az *Ellenőr* című újságnál hírlapírói munkát vállalt szerény fizetségért. A következő évben sikeresen befejezte a egyetemet, a jog- és államtudomány doktorává avatták. Örökölt birtokán, Rugonfalván kezdett gazdálkodni, de a nem várt anyagi nehézségek miatt hivatali állást vállalt. Talán az ebből következő szükség-szerű korteskedés (amikor megbízójának képviselővé választásáért ügyködött), vagy politikai nézeteltérés miatt összeszólalkozott Szócs Márton királyi főügyésszel. A kor szokása szerint az ügyből párbaj lett, amelyben Bartha – első ilyen vívásában – győzött: miközben ő sértetlen maradt, az ügyész a nyakán súlyos sérülést szenvedett.<sup>4</sup>

Udvarhelyszéken (az 1876. évi közigazgatási átszervezés után Udvarhely vármegye) 1872 elején, az általános tisztújítás során a megyegyűlés egyhangúan megválasztotta első aljegyzőnek. Életének 25. évében biztos jövedelme lett, és 1872. április első napján házasságot kötött Nagy Lajos székelyudvarhelyi törvényszéki elnök leányával, Irmával. Hamarosan elindult a politikai pályája, méghozzá a szülőföldjén. Udvarhelyszéken 1873-ban időszaki országgyűlési választásokat tartottak.<sup>5</sup> Barthát a Székelyudvarhelyi járásban baloldali célkitűzésekkel jelölték, majd választották meg. Ezután lemondott aljegyzői tisztségéről, és nejével a szülőfalujába költözött. Mindezekelőtt a hanyatlásnak indult birtokát igyekezett rendbe hozni, és időnként felutazott a fővárosba, hogy eleget tegyen országgyűlési képviselői megbízatásának. A törvényhozási munka során megismerkedett az ország vezető politikusaival, a legnevesebb írókkal és hírlapírókkal. Tevékeny szerepe volt a különböző ellenzéki szerveződésekben, végül az 1874. május 17-én megalakult Negyvennyolcas Függetlenségi Párt létrehozásában, amely vezetőjének Mocsáry Lajost (1826–1916) választotta. A szerveződés fő követelései: a közös minisztérium, a delegáció intézménye és a közös hadsereg megszünte-

tése; önálló magyar nemzeti bank és magyar hadsereg felállítása; a magyar–osztrák államadóssághoz való hozzájárulás mértékének, valamint a vám- és kereskedelmi szerződésnek a felülvizsgálata; a vármegyei önkormányzati rendszer sértetlen fenntartása; végül az ország területi és politikai egységének megőrzése. A párt a fentieken kívül a perszonális unió elvi alapjaira helyezkedett. Ennek lényege, hogy Magyarország és Ausztria, mint két független állam között olyan kapcsolat jöjjön létre, amely csak a közös uralkodó személyére korlátozódna.

Az év végén, 1874 decemberében egy mutatványszámmal a már hírlapírói és szerkesztői gyakorlatot is szerzett Ugron Gábor kiadóként *Baloldal* címmel ellenzéki újságot indított Székelyudvarhelyen, amelynek rövidesen a szerkesztője is lett. A közlöny munkatársainak Barthát és Orbán Balázst is felkérte, akik a cikkek írásán kívül a szerkesztésbe is bekapcsolódtak. Az újság kiadása egyébként merész kísérletnek számított, mert az országgyűlés közjogi ellenzékének Erdélyben ekkor még egyetlen lapja sem volt. Az újságot Becsek Dániel Könyvnyomdája állította elő.<sup>6</sup> Barthának több közlése visszhangot váltott ki, de ennek ekkor még nem tulajdonított különösebb jelentőséget.

A következő év elején, 1875. február 3-án Tisza Kálmán a költségvetésről szóló beszédében „szögre akasztotta a bihari pontokat”, vagyis feladta a Balközép Párt addigi függetlenségi követeléseit. Hamarosan, március első napján a Deák Ferenc által vezetett hajdani Felirati Párt (ekkor már Deák-párt) és a Tisza Kálmán vezette Balközép Párt egyesült, és felvette a Szabadelvű Párt nevet.<sup>7</sup> Az új szerveződés Bartha Miklósnak az élete végéig a politikai ellenfele lett.<sup>8</sup> Az 1872–1875. évi országgyűlés az utóbbi év május 24-én tartotta utolsó ülését, amellyel Bartha Miklós képviselői megbízatása is véget ért. Ezt követően hazatért Rugonfalvára. A következő, 1875. július első napja és augusztus 18. között tartott országgyűlési választások alkalmával a Negyvennyolcas Függetlenségi Párttól nem fogadott el megbízatást, holott annak megalakításában tevékenyen részt vett. Az országgyűlési választások kezdetén a függetlenségi párti, Ugron Gábor vezette székelyudvarhelyi *Baloldal* című lapot – melynek, mint írtuk, Bartha is a szerkesztője volt – 1875. július első napja és december között Erdély központjában, Kolozsváron jelentették meg Deáky Albert szerkesztésében.<sup>9</sup>

Bartha ekkoriban teljesen elszakadt korábbi politikai bálványától, Tisza Kálmántól, akiben óriásit csalódott, amiért egyesült az 1867. évi kiegyezés alapján álló Deák-párttal. Jól érzékelte, hogy mindez a magyar független-

ségi eszme végzetét jelentette. A politikában senkit sem látott akkor, aki Tiszával szemben sikerrel vehetné fel a harcot. A fővárosból hazatérve, 1875 és 1880 között rugonfalvai birtokán gazdálkodott. Közben a házassága felbomlott, 1878 elején törvényesen elvált Nagy Irmától.<sup>10</sup> Következtes kiállása miatt továbbra is gyakran voltak összetűzései, párbajozott karddal vagy pisztollyal.<sup>11</sup>

Kétségtelen, hogy közben, 1877 folyamán Bartha – különösen az erdélyi magyar függetlenségi körökben – nagy hírnevet szerzett magának az ún. „székely puccs”-ban vállalt szerepéért. Meg kell jegyeznünk, hogy a székelység akkori mozgalmával kapcsolatban elterjesztett rosszálló, elítélő „puccs” fogalom teljesen Habsburg érdekeket, szemléletet szolgált, a jelentése ugyanis államcsíny. Miközben a szervezkedés lényege egy székelyekből álló önkéntes légió felállítását volt, amely a szomszédos Moldvába betörve, elvágja a Törökország ellen harcoló cári orosz csapatok utánpótlási vonalait. Szinte hihetetlennek tűnik az akkori belügyi-titkosrendőrségi körülmények között lezajlott nagy székely megmozdulás. Csík vármegyében gyakorlatilag titokban történt a toborzás és a fegyverszállítás, Udvarhelyen és Háromszéken azonban teljesen nyíltan verbuváltak a falusi ivókban, városi fogadóknak, amiről szeptember 20-a körül a helyi közvélemény is folyamatosan tudomást szerzett. Közismert magas rangú személyiségek, földbirtokosok álltak a mozgalom élére.<sup>12</sup> Orbán Balázs báró (1829–1890),<sup>13</sup> a politikus, író és néprajzi gyűjtő, lelkesítő szónoklatok sorát tartotta. Eközben a három főszervezőről éneket is költöttek, amely gyorsan népszerűvé vált a székelység körében: „[Ugron] Gábor úr a generális,/ [Orbán] Balázs báró az őrnagy,/ [Bartha] Miklós úrból kapitány lett, /De Pistából csak hadnagy”.<sup>14</sup> Másként: „*Ugron* volt a fővezér, *Bartha* a vezérkari főnök, *Orbán Balázs* a szárnysegéd”.<sup>15</sup> A mozgolódás felett az osztrák–magyar hatóságok kezdetben szemet hunytak. Eközben a Székelyföldön és Erdélyben másutt is tevékenykedő ó-romániai hírszerző titkos ügynökök, kémek jelentéseket küldtek a székelyek mozgalmáról és a készülő moldvai betörésről Bukarestbe. A Romániával szövetséges Oroszország külügyminisztere, Alekszander M. Gorcsakov herceg (1798–1883) erőteljes fellépése nyomán rendelte el a bécsi osztrák, majd a budapesti magyar kormányzat a nyomozást. A székelyek szervezkedését – melyet kezdetben a „jogosulatlan toborzás” jogcím után csak „közcsendháborítás”-nak minősítettek – az osztrák–magyar hatóságok végül felszámolták. Az eljárás alá vont soktucatnyi résztvevő személy – köztük Bartha Miklós is – végül uralkodói kegyelemben, illetve pertörlésben részesült.

Bartha Miklós rugonfalvai gazdálkodása nem volt igazán eredményes, ezért eladta házát és birtokát Póli (Apollónia) nővérének, és 1879-ben a kolozsvári Földhivatal „kataszteri biztosa” lett. Újságírói-írói tehetségét K. Papp Miklós (1837–1880) író, a kolozsvári *Magyar Polgár* című, Tisza Kálmánt és a Szabadelvű Pártot támogató lap főszerkesztője fedezte fel. Felkérte munkatársának Barthát, aki köztudottan ellenzéki, negyvennyolcas függetlenségi párti volt, végül azzal a feltétellel lépett be a szerkesztőségbe, hogy nem kötelezhetik politikai tárgyú cikkek írására.<sup>16</sup> A főszerkesztő teljesítette kérését, és Bartha – kevesebb, mint egyévi hivatali szolgálat után – 1879. december első napján a *Magyar Polgár* szerkesztője lett. Bármennyire is törekedett, mégsem tudta magát teljesen kivonni a közéleti mozgások, botrányok hatása alól. Emiatt ismét párbajba keveredett, ezúttal a budapesti *Függetlenség* című lap főszerkesztője, Hoitsy Pál (1850–1927) volt az ellenfele, és az összecsapásban végül mindketten sértetlenek maradtak.

Bartha 1880. augusztus elején részt vett a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt erdélyi szárnyának kolozsvári tanácskozásán, ahol egy ellenzéki újság indításáról és Bartha szerkesztői kinevezéséről is döntöttek. Az új lap első mutatványszáma – *Ellenzék* címmel – 1880. szeptember 21-én látott napvilágot. Elnevezését Barthától kapta, aki a lappal kapcsolatban kijelentette: „Ha túl is éli őt, semmilyen hatalmi tényezőnek szolgálatába ne álljon.” Bartha ezt követően főszerkesztőként az *Ellenzék* hasábjain, negyedszázadon keresztül – a haláláig – küzdött hazája, nemzete ügyéért és boldogulásáért.<sup>17</sup> A lap Bartha tollából már a mutatványszámában közölte *Álláspontunk* cím alatt azokat a célkitűzéseket, amelyekhez egész életén át hű maradt, és évtizedekre meghatározta az újság irányvonalát.

Bartha úgy érezte, hogy lapját már a születése percében tervszerűen lehetetlenné akarják tenni, ezért igen éles kitételekkel válaszolt. A szenvedélyes és heves hírlapi csatának újabb párbaj lett a következménye. Bartha ezúttal a budapesti Vigadóban, karddal csapott össze Békéssy Károllyal (1850–1938), a *Kelet* szerkesztőjével, az Erdélyi Iparfejlesztési Egylet egyik alapítójával. Bartha a viadalban két ujjára kapott kisebb karcolást, Békéssy a mellkasán szenvedett el egy nem súlyos vágást.

Röviddel az *Ellenzék* indulása után Bartha Miklós országos hírnévre tett szert, miután két közös hadseregbeli katonatiszt az újság egyik rövid közlése miatt, szó szerint összekaszabolta. November 10-én a következő napi hírt jelentette meg: „Lajdinánt-ügy.”<sup>18</sup> Gusztáv Rüstovnak [helyesen: Ristow] hívják azt az apró hadnagyot, ki az egyéves önkénteseket itt Kolozsvárt

állandóan *magyar kutyáknak* nevezi. A fiúk közt nagy ezért az elkeseredés. Soh'se bántsák! Nem azért él a német magyar kenyéren, hogy meg ne marja a gazdáját".<sup>19</sup> A közös hadseregben az említett mellett, gyakran „*Kos-suth kutyák*”-ként is szidalmazták a magyar bakákat.

A hír megjelenésének napján a közös hadsereg Kolozsváron állomásozó 51. gyalogezredének két osztrák tisztje Ristow nevében tisztázó nyilatkozatot tett a félhivatalos kormánypárti napilap, a *Kelet* szerkesztőségében, kijelentve: Ristow nem használta a *magyar kutya* kifejezést. Ezután átsiettek az *Ellenzék* helyiségébe, ahol elmondták az előbbieket, majd a híradás helyreigazítását kérték a lapban, amelyet Bartha megtagadott. A tiszték ezért párbajjal fenyegették meg, ami végül nem történt meg. November 13-án viszont Ristow és tisztársa, Dienstl főhadnagy megjelentek az *Ellenzék* szerkesztőségében, ahol karddal összekaszabolták a fegyvertelen főszerkesztőt.<sup>20</sup> Sebesi Samu szerint „Bartha puszta kézzel fogott ki minden vágást, úgy, hogy ujjairól és kézcsuklóiról cafatokban csüngött a vérrel borított izom”. Az élet-halál harcát vívó Bartha Miklóst – mivel súlyos sérülései miatt nem lehetett szállítani – orvosai a szerkesztőségi lakásán gyógyították. Egyes lapok 19, mások 24, kard okozta vágásról írtak a koponyáján (ennek csontja is megrepedt), az arcán, a karjain, a két tenyerén, valamint a jobb lapockája feletti szúrást említettek.

A Bartha elleni támadás országszerte nagy felháborodást keltett. Az *Ellenzék* nemcsak a főszerkesztője, hanem a nemzet ellen elkövetett merényletnek állította be a történeteket. Az ügy az országgyűlés képviselőháza elé került, ahol Tisza Kálmán ígéretet tett a kivizsgálására. A kormányfő másnap a kolozsvári városi bizottságot is fogadta, amellyel szintén közölte az előbbieket. A kolozsváriak november 18-án a király, (Habsburg) I. Ferenc József elé is járulhattak, aki szintén igazságtételt helyezett kilátásba. A két osztrák tisztet végül enyhe büntetéssel sújtották, majd a párbajozás szokását előszeretettel támogató királytól kegyelmet kaptak. Életveszélyes sérüléseiből Bartha Miklós 1880 karácsonyára gyógyult fel. A törvényszéki orvosi vizsgálat lezárását követően, 1881. január végén hozták nyilvánosságra annak eredményeit. Ezek szerint Bartha várhatóan az élete végéig „állandó nyomoréksággal” küszködik majd, ugyanis „csupán a balkéz mutató ujjá és a jobb kéz hüvelykujja fogják visszanyerni teljes mozgási képességüket. A többi ujjak részint egészen használhatatlannak, részint ízületi merevségek miatt csak kevéssé lesznek használhatók”.<sup>21</sup> Bartha arca élete végéig sebhelyes maradt.

Az *Ellenzék* szerkesztése mellett – 1881-től teljesedett ki országos tekintélyt szerzett közírói munkássága –, újra bekapcsolódott a közéletbe. Az előbbi évtől a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt tagjaként a tömörülés Ugron Gábor vezette erdélyi szárnyához, az ún. Ugron-párthoz csatlakozott, amelynek két évtizedig (1881–1901) az elnöki tisztségét is betöltötte. Pártjával együtt 1904. végén visszalépett a függetlenségi pártba. Bartha, élete végéig különféle választókerületek függetlenségi párti országgyűlési képviselőjeként is tevékenykedett: Kolozsvár 1881–1884., Csíkszereda 1884–1887., Oklánd (Udvarhely vm.) 1887–1892., Nagyajta (Háromszék vm.) 1892–1896., Gyula (Békés vm.) 1897–1901., Zenta (Bács-Bodrog vm.) 1901–1905. Közben 1895-ig az *Ellenzék* felelős szerkesztője, majd 1905-ig, haláláig a főszerkesztője maradt.

Bartha Miklós mind képviselőként, mind közíróként a korszak magyar nemzeti érdekeket védő legkiválóbb személyisége. A közjogi ellenzék egyik elismert vezére, aki beszédeiben és írásában főként a közös minisztériumok megszüntetését, a vámunió felbontását, a különálló, magyar nemzeti nyelvű hadsereg felállítását, valamint önálló magyar külpolitika megteremtését szorgalmazta. Éles szemmel vette észre és tárta fel a nemzetre leselkedő belső s külső veszélyeket, a hazai nemzetiségek, különösen a románok és a szerbek elszakadási és durván magyarellenes törekvéseit. Lapjának 1883-as évfolyamában ezért kezdeményezte cikksorozatban az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE létrehozását elősegítő mozgalom indítását. A köztudattal ellentétben, 1884. december 27-én, „karácsony harmadnapján jött össze Kolozsvárt az első értekezlet, melyből az ország egyik legnagyobb közművelődési intézménye, az E. M. K. E. született” – közölte később Sándor József (1853–1945) az egyesület elsőként megválasztott titkára.<sup>22</sup> A társaság egyik alelnöki tisztségét hosszú évekig Bartha töltötte be, akit közben az EMKE keretében 1886. április 12-én létrejött *Szekely szakosztály* választott „előadója”-ként (ügyintézőjeként) is működött.

Bartha Miklós kezdettől, 1897 februárjától figyelemmel kísérte az Északkeleti-Felvidéken élő, több mint 400 ezer ruténajkú lakos helyzetének javítására a magyar kormányzat által indított gazdasági és szociális mozgalom alakulását. Kétségtelen, hogy az erről szóló legmaradandóbb alkotása a már említett *Kazár földön*, amely 1901-ben Kolozsváron jelent meg. Jól érzékelt, hogy a legsúlyosabb állapotok Bereg vármegyében alakultak ki, ahol a német tulajdonú munkács–szentmihályi Schönborn-Buchheim hitbizomány már másfél évszázada rátelepedett a Habsburg-háznak nyújtott kölcsönök ellentételezéseként

adományként kapott hajdani, a császári kormányzat által elkobzott Rákóczi-uradalomra, és földhiánnyal fojtogatta a rutén lakosságot. A 19. század utolsó évtizedében a hitbizomány Bereg vármegyében 233 067 katasztrális holdon terült el, amely a megye összterületének több mint egyharmadát (37%-át), erdősegeinek közel háromnegyedét (71%-át) jelentette. Mindez részletezve: erdő 185 444, legelő és rét 23 454, szántó 18 816, szőlő 501 hold.<sup>23</sup> Bartha szerint „valóságos birodalom volt, 1350 négyzetkilométert foglalt el, ha csak magában állt volna, úgy a hossza 42, a szélessége 32 km lett volna. (...) *Két-százezer hold a szarvasok számára!* Ez az övék. A fa érettük nő, a fű érettük zöldül, a forrás érettük bugyog, a tisztviselői kar érettük van. Van-e gazdagabb ország hazánknál, mely ekkora területet képes a kultúrától, a munkától, az embertől elvonni s a szarvasoknak ajándékozni? (...) Nem bántva az erdőt, egyetlen kenyérkeresetétől zárják el a népet. A vadak elpusztítják a gyümölcsfát, föleszik a veteményes kertet, letarolják a mezőt”.<sup>24</sup>

Az előbbieket megtétezte, hogy Bereg megye mellett Ung, Máramaros és Ugocsa vármegyében<sup>25</sup> is nyomasztó volt a földhiány. A mérhetetlen nyomor okozta társadalmi feszültségeket a 19. század utolsó negyedében elsősorban a nagymértékű galíciai zsidó bevándorlás gerjesztette, mert az újonnan érkezettek szinte teljes egészében a kezükbe vették az ottani pénzügyi világot. Az izraelita tömegeket Oroszországból mesterséges pogromok keltésével űzték ki a cári hatóságok, a Monarchia történelmi hazánkkal északkeleten szomszédos osztrák tartományában, Galíciában viszont üzleti tevékenységükben korlátozták őket. Betelepülésükhöz igen kedvező helyzetet teremtett a magyar állam észveszejtően liberális politikája, amely az országba való költözést nem szabályozta körülmekintő bevándorlási törvénnyel. A zsidóság megtelepülését nagyban elősegítette, hogy (Habsburg) I. Ferenc József király már az 1867. december 27-én hatályba lépett VII. törvénycikkben szentesítette az izraelita vallásúak állampolgári egyenjogúságát, majd az 1895. október 16-án jogerőre emelkedett XLII. törvény az izraelita hitet törvényesen bevett felekezetnek nyilvánította. A Galíciából bevándorolt sokezres zsidóság 500 és 1000% (!) közötti pénz-, ezen kívül bolt-, legelő-, felesmarha- és pálinkauzsorát vezetett be, valamint mindenféle közvetítési sápokat. Még az alkalmi állami munkákat is ez a réteg továbbította a rutének számára, amiért a munkabér felét kérte.<sup>26</sup> Ebben az időben ugyanis Bartha szerint a kazár (izraelita) lakosság aránya már például Munkácson 60, [Alsó]Vereczkén 42, Szolyván, illetve Valócson (helyesen: Volócon) 25–25% volt. „Ezek központi helyek. (...) Azonban a legfélreesebb zugokban is van kazár”.<sup>27</sup>



A Bereg vármegyei helyzetet 1897. őszén Darányi Ignác (1849–1927) földművelésügyi miniszter megbízásából a jeles mezőgazdász, borostyánkői Egán Ede (1851–1901) mérte fel, aki 1898. januárban nyújtotta be megoldási javaslatait a minisztériumhoz.<sup>28</sup> Lényege, hogy egy hosszú ideig tartó lassú fejlődésben képzelte el a ruténség gazdasági és szociális felemelését, amely a Bereg vármegyei Szolyvai járás 56 községéből – itt megtanítják a parasztságot a korszerű havasi állattenyésztés fortélyaira – kiindulva aztán fokozatosan kiterjedne a Kárpátok koszorú alakú hegyvonulatára, sőt a magyarlakta Székelyföldre is. A nép nyomorának elsődleges okát Egán abban látta, hogy az 1853. évi úrbéri rendezéssel, a „pátens”-sel és tagosítással a rutén parasztnak a legrosszabb és legtávolibb szántóföldeket adták; a kaszálók, a rétek, a legelők és az erdők nagy részétől viszont megfosztották őket. A nép éhezett, különféle járványos és más betegségek sújtották. Helyzetét a végtelenségig megnehezítette, hogy a nagybirtokból csak vállalkozók, ügyeskedők közvetítésével, többszörös áron tudott földbérlethez jutni. A nyomor másik fő oka a galíciai zsidó bevándorlás volt, illetve a már letelepedett izraeliták kezében lévő uzsoraügyletek tömkelege. A 20. század küszöbére a kisbirtokosok földjének és állatállományának több mint a fele már izraelita uzsorások kezébe került. Emiatt választotta a tengerentúli kivándorlás útját nagy tömegekben a tönkrement rutén parasztság.

Az 1898. március 28-án Szolyván tartott alakuló ülést követő hónapokban jött létre a hegyvidéki kirendeltség szervezete, amelynek vezetőjévé Darányi Ignác Egán Edét nevezte ki hegyvidéki miniszteri biztos tisztségben. A székhelye kezdetben Szolyva, amelyet később a vidék központjába, az alkalmasabb Munkácsra helyeztek át. Az egyre inkább érzékelhető eredmények hatására az Egán Ede személye és a hegyvidéki gazdasági mozgalom elleni támadások 1899–1900 fordulójára kiélesedtek, melyeket írásaiiban Bartha Miklós is folyamatosan figyelemmel kísért.<sup>29</sup> A helyszínen, Szolyváról kiindulva 1900. szeptember 7-étől két hétig Munkácstól Alsóvereckéig, Ökörmezőtől a máramarosi Huszt koronavárosig tanulmányozta a rutén nép életmódját, szokásait, vagyoni és kulturális állapotát. Eközben. „Érintkeztem papokkal, jegyzőkkel, [falu]bírákkal, erdőszökkal [erdészekkel], kerülőkkel [erdőőrökkel], földművelőkkel, boltosokkal, napszámosokkal, tanítókkal, korcsmárosokkal, uzsorásokkal, nagyúri családdal és szegénységben sinlődő [sínylődő] ruthén háznéppel. Láttam és megmértem a helyzetet s nyitott szemmel néztem, hogy a földművelési kormány terve, célja, eszköze behat-e valóban a népelet viszonyaiba és

hogyan van-e a valóságban ennek a behatásnak állandósági biztosítéka?”<sup>30</sup> Barthanak „kimondhatatlan örömet okozott”, amikor észlelte, hogy a miniszteri kirendeltség „reális alkotásokat hoz létre. Faluról-falura látja az ember, hogy miként lábbad (sic!, ’lábbad’, vagyis lábadozik) föl a nagy beteg. (...) Ennek a [rutén] néptestnek mindene fáj. (...) A nyomort nem ez, vagy az okozza, hanem minden, a mi e népet körülveszi. Az intézmények, az éghajlat, az emberek. A pénz, hogy ennek van, annak nincs. A termékatlenség. A munkahiány. Az adósság. A tudatlanság. A pálinka. A demoralizáció. A közlekedés hiánya. A fölszerelés hiánya. A legelő hiánya. A szolgabíró. Az uzsora. A jegyző. Az erdő. A dúvad. A szarvas. A kazár. Minden, amit lát. (...) Ez mind együttvéve ezen egyetlen szóban jelentkezik: *Éhség*.” (...) Ez a szegény nép sem tolvajjá, sem martalóczzá nem lett. Némán tűr évtizedek óta”.<sup>31</sup>

A hegyvidéki kirendeltség és az Egán Ede elleni vádaskodások még inkább felerősödtek, amikor 1900. február 12-én, Munkácson, a Csillagszállóban tartott közgyűlésen számba vették a kirendeltség első két évi munkáját és sikereit. A közgyűlésen elhangzottakról Egán Ede terjedelmes beszámolót készített Darányi Ignác földművelésügyi miniszter számára, amely nyomtatásban is megjelent.<sup>32</sup> A miniszteri biztos jelentésében leszögezte: nem a rutén, hanem a szegény hegyvidéki nép segélyezésére irányul a mozgalom, amelyet hármassal alapoztak. A Schönborn-uradalomtól 25 évre kibérelt földekre, illetve legelőkre, amelyet a parasztnak adtak; az állatállomány (szarvasmarha tenyész-üszők, bikák, anyajuhok) gyarapítására, valamint a mértéktelen uzsora ellen kiépített hitelszövetkezeti hálózatra.<sup>33</sup> A nép ugyanis csak személyi hitelre kapott pénzt a hegyvidéken, ahol a legelterjedtebb minimális kamat 10 Ft után heti 1, egész évre 52 Ft volt, de az esetek legnagyobb részében ennek kettő, sőt négyszerese. Bartha Miklós számos ilyen esetről számolt a *Kazár földön* című könyvének lapjain.<sup>34</sup> Így történt meg sok esetben, hogy amikor egy-egy parasztbirtok végrehajtás alá került, összefogtak a környék kocsmárosai és uzsorásai, és azt teljesen értéktelennek nyilvánították. Összejátszottak az árverés-kor, és gyakran 20–30 holdas földterületek hihetetlenül olcsón, 10–20 forintért váltak valamelyik uzsorás tulajdonává. Az előbbieket meggátlására a Szolyvai járásban 11 hitelszövetkezet alakult.

A hegyvidéki akciónak már a kezdeti sikerei sértették a galíciai bevándoroltak érdekeit. Különösen akkor, amikor a hitelszövetkezetek székhelyén, azok keretében egy-egy áruaktár is létesült. Többek között azzal

vádolták az Egán Ede irányította hegyvidéki kirendeltséget – valójában a magyar államot –, hogy az anyagi támogatásával „alapított és fenntartott fogyasztási szövetkezetek lehetetlenné teszik az egészséges versenyt, és ezzel tönkreteszik a kereskedelmet”.<sup>35</sup> A kedvező kölcsönökkel ugyanis jelentősen sorvasztották az uzorát, az áruraktárakban viszont 50–60%-kal olcsóbban árusították a közszükségleti cikkeket. „Ezen időtől fogva a legvakmerőbb és valódi fanatikus dühvel harcot hirdettek mindennek, ami az állami akcióval [akcióval] összekötésben van. (...) Gyűjtogatással, sőt halállal is fenyegették a hitelszövetkezetek tagjait”.<sup>36</sup> A küzdelem akkor élesedett ki az izraeliták és Egán Ede között, amikor a kocsmárosok tudomására jutott, hogy a Munkácsi Hegyvidéki Kirendeltség a pénzügyminisztertől italmérési jogot is kért a szövetkezetek számára. A miniszteri megbízott ugyanis jól tudta, hogy a gazdasági akció súlypontja a következő: „aki a népnek pálinkát ad, e vidéken csak az tartja kezében a népet”.<sup>37</sup> Két veszedelmet akart elhárítani a lakosság feje felől: a szövetkezetek csak zárt formában árusítanának italt, ami csökkentené a napi kocsmázást, illetve ez a forma meggátolná, hogy egészségtelen, hamisított ital kerüljön forgalomba. Egán azt tervezte: az áruraktárak is kínálnak majd minőségi pálinkát, de csak palackokban. Nem poharakban, mint a kocsmákban, ahol az előzően már tíz kézen ment keresztül, és szokás szerint felvizezték, de hogy mégis ereje legyen, vitriollal vagy más maró folyadékkal „erősíteték”, vagyis hamisították.<sup>38</sup>

Intézkedései következtében Egán Ede élete a hegyvidéken állandó veszélyben forgott. Erre nemcsak a munkácsi közgyűlésről készült jelentésében utalt, hanem a jegyzeteiben és legjobb barátjával, őszinte támogatójával, Bartha Miklóssal folytatott levelezésében is. „Engem pedig 'Hástedt'-be tettek (a legborzasztóbb felekezeti bosszú, átok), mely, mint a beavatottak állítják, annyit jelent, hogy minden igazhitű, a kis gyermektől kezdve a tehetetlen aggastyánig, köteles mindennapi imádságába azon forró óhajt bevenni, hogy Jehovah engemet legkésőbb 1 év alatt okvetlenül elpusztítson”.<sup>39</sup>

Tanulságos az előbbiekhöz hozzáfűzni Bartha Miklósnak, a *Kazár földön* szerzőjének a véleményét: „Meggzűntetni úgy a kazárok privilégiumát, mint a rutének szolgátságát: ím ez a célja a hegyvidéki akciónak. A jogok és kötelességek harmonikus kiegyenlítése lesz ez. A túlerős megfékezése, a gyöngye támogatása. (...) A hegyvidéki akció nem antiszemita mozgalom. Törvénytelen, igazságtalanság, méltánytalanság ott egyetlen zsidóval sem történik. Konkrét panaszt Egán ellen még senki sem tudott

emelni. E sorok írása előtt 376 hírlapi közlemény jelent meg ellene. De egyetlen betű sincs ezen nagy hajszában, mely kézzelfogható vádat tartalmazna”.<sup>40</sup> Még a függetlenségi párti (azaz az ellenzéki), kormányellenes sajtó is általában ellenszenvvel kísérte Egán Ede működését és azzal vádolta, hogy reakciós politikai irányzatot szolgál ki. Más lapokban is élesen támadták. Például Szabolcsi Miksa (eredetileg: Weinstein, 1857–1915) szerkesztő azt írta Egánról: ha Darányi továbbra is meghagyja miniszteri megbízotti beosztásában, akkor „ígérjük, hogy követni fogjuk minden lépését. (...) Vigyázni fogunk, őrt állunk”.<sup>41</sup>

Bartha Miklós 1901. január első napján kezdte közölni a kolozsvári *Ellenzék* című lapban a *Kazár földön* című sorozatát, amely országszerte nagy visszhangot keltett. Az életében sokszor megfenyegetett Egán Ede szeptember 20-án Ungvár és Munkács között, a Lázi-dombon halálos kimenetelű, súlyos sérüléseket szenvedett. A helyi törvényszék két tagja, Orosz Ádám vizsgálóbíró és Polányi Aladár beregszászi királyi al-ügyész a helyszíni szemlén felvett jegyzőkönyvben az öngyilkosságot teljesen kizártnak nyilvánította. A hetekig tartó nyomozás után – mely érthetetlen (vagy nagyon is érthető!) módon, nem folyt kellő eréllyel – a hivatalos vizsgálóbizottság véletlen balesetet állapított meg. Közben a fővárosi liberális, illetve szabadkőműves kézben lévő újságok kivétel nélkül, kezdettől fogva balesetről vagy öngyilkosságról írtak, de Egán halálának körülményeit a sajtó és a közvélemény hónapokig vitatta. A számos ellentmondás miatt Bihar Jenő (1882–1951) újságíró, a *Magyar Állam* című politikai napilap belső munkatársa beható magánnyomozást folytatott, és büntetőjogi részletességgel, a végzetes út körülményeinek alapos feltárásával, az érvek és ellenérvek éles logikájú cáfolatával arra a következtetésre jutott: „nincs kétség benne, hogy *Egán Ede orvgyilkosságnak áldozata*” lett.<sup>42</sup> Erre a következtetésre jutott egy kortárs ukrán történész is: „Egyesek öngyilkosságról, mások véletlen balesetről beszéltek. Halálának legvalószínűbb oka: orvgyilkosság”.<sup>43</sup>

Néhány héttel Egán meggyilkolása után, 1901 végén jelent meg Kolozsváron az *Ellenzék* Könyvnyomda gondozásában Bartha Miklós alkotása a *Kazár földön*, a magyar szociográfiai irodalom legelső alapműve, 328 oldalon. A könyv 2. oldalán a következő szöveg olvasható: „IGAZ SZERETETTEL ÉS BARÁTI HŰSÉGGEL AJÁNLOM E KÖNYVET A VIZSZONTLÁTÁSIG borostyánkői EGÁN EDE EMLÉKÉNEK. Budapest, 1901. november hó. BARTHA MIKLÓS”. Művében igen szemléletesen, gyakran a kortárs híres francia író, Émile Zola (1840–1902) nevéhez kötő-

dő naturalista látásmóddal számolt be a rutén nép helyzetéről. Bartha tudatosan „kazárok”-nak nevezte a Galíciából Kárpátaljára tömegesen beözönlött, és uzsorából élő lengyel(orsz) zsidóságot, hogy élesen megkülönböztesse a magyar haza gyarapítását elősegítő, már beolvadt zsidóságtól.<sup>44</sup>

Bartha Miklós a remekműve megjelenése után négy évvel, 1905. október 19-én, 57 évesen elhunyt. A Budapest székesfőváros által adományozott dísz-sírhelyben helyezték örök nyugalomra. Immár több mint egy évszázada bizonyos körök igyekeznek besározni vagy félremagyarázni Egán és Bartha munkásságát, elfeledtetni emlékezetüket. Sőt a valóságot eltorzítva, mítosznak nevezik a galíciai zsidóság bevándorlását, amely képtelenség. Az 1850. évi magyarországi összeíráskor kerekén 250 ezer fő, 1910-ben már 911 227 izraelita vallású lakost jegyeztek fel az országban. A zsidó népesség csaknem négyszeres szaporodását teljesen figyelmen kívül hagyni és a folyamatos bevándorlás tényét „mítosz”-nak minősíteni egyszerűen történelmietlen, az álláspont mögött nyilvánvalóan sajátos szándékok húzódnak. Elfogultságukban egyesek mégis meglátják a lényegét – mellyel természetesen mélyen nem értenek egyet –, amikor kijelentik: „A hegyvidéki akció egyértelműen sértette a kárpátaljai zsidók gazdasági érdekeit. (...) Egán Ede tevékenysége révén az állam, ha csupán rövid ideig is, a kárpátaljai zsidókra nézve vitathatatlanul sérelmes politikát folytatott”.<sup>45</sup> Ehhez hozzáfűzzük, hogy a korabeli magyar állam ekkor – ha pillanatnyi időre is – *végre teljes mértékben a magyar, és nem idegen érdekeknek megfelelően cselekedett.*

A magyar nemzeti érdekeket következetesen védő Bartha Miklós és Egán Ede munkásságának, és személyének, mint antiszemitáknak az elítélése liberális körökben ma is jól érzékelhető. Ennek fő oka, hogy mindketten két élesen elkülönített csoportra (a Nyugatról régebben betelepedett és magyar hazafivá vált zsidókra, illetve a Keletről újabban bevándoroltakra, akik formális magyarosodásuk ellenére a lelkükben idegenek maradtak) osztották az izraelitákat. Az utóbbiak hamarosan az 1918–1919. évi magyarságpusztító és országot romboló forradalmakban játszottak főszerepeket. Bartha Miklós ezt a végzetes időszakot már nem érte meg.

Itt kell leszögeznünk: a magyarság történelmét immár több mint másfél évszázada döntően nem magyar nemzeti szempontokból, hanem – mindenkor néhány történész kivételével – sajátos megfelelésként, idegen érdekek alapján írják. E hivatalos történetíró személyek vigyázó szemüket és tekintetüket hol Bécsre, hol Berlinre, hol Moszkvára vetették, most újabban

Brüsszelle és Washingtonra vetik. A globális világra és annak itthoni kiszolgálóira figyelnek – persze innen lehet különféle elismeréseket kapni! – szinte kínosan liberális szellemiséggel, és semmibe veszik a magyar nemzeti érdekeket. Tényként jegyezzük meg, hogy például 2003-ban, a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján az akkori „magyar” kormány Habsburg Történeti Intézetet (!) állított fel. Örvendetes, hogy napjainkban – végre – már mintegy kéttucatnyi történész kutatja és írja a magyarság történelmét magyar nemzeti szempontok alapján.

Az évszázados elhallgatás, besározás ellenére Bartha Miklós *Kazár földön* című remekműve az 1939–1944 közötti kiadásokkal együtt, immár a tizedik kiadásban lát napvilágot. Fogadják szeretettel, mert napjainkban is számos tanulsággal szolgál.

## Jegyzetek:

<sup>1</sup> A közeljövőben jelenik meg Bartha Miklós: *Kazár földön* című remekműve a Lakiteleki Tölgy Alapítvány (Lakitelek) újrakiadásában a székelyföldi Rugonfalvi Református Egyház részére. E kötet bevezető tanulmányát közöljük.

<sup>2</sup> Bartha Miklós Összegyűjtött Munkái. Sajtó alá rendezte Samassa János dr., Szmertnik István dr., Sztankovits Ferencz dr. Előszót írt az irodalmi részhez Ábrányi Kornél, a politikai részhez Holló Lajos. [Életrajza:] Sebesi Samu: Bartha Miklós élete és működése. Első – Hatodik kötet. Budapest, 1908–1913. Benkő Gyula udvari könyvkereskedése bizománya. (A továbbiakban: BMÖM.)

<sup>3</sup> SEBESI Samu: Bartha Miklós élete és működése. In. BMÖM. I. köt. 1908. 17. old. (A továbbiakban: Sebesi S., 1908.)

<sup>4</sup> VERES Péter: A székely puccs és Bartha Miklós. In. Bartha Miklós és kora. Regionális fejlesztések. Kiad. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala. Székelyudvarhely, 2013. 42. old.

<sup>5</sup> Az 1872–1875. évi országgyűlést egy évvel korábban, 1872. szeptember 7-én nyitották meg.

<sup>6</sup> HUBBES Éva, M.: Székelyudvarhely egykori nyomdái és kiadványai. Székelyudvarhely, 1998. 7. old.

<sup>7</sup> A Szabadelvű Párt ezt követően három évtizedig kormányzott, mindössze az 1905. évi választást veszítette el.

<sup>8</sup> Az uralkodó, (Habsburg) I. Ferenc József király (1867–1916) Tisza Kálmánt 1875. október 20-án nevezte ki miniszterelnöknek. Kormányzása idején a Szabadelvű Párt megerősödött, a törvényhozásban döntő többséget alkotott, amely lehetővé tette, hogy Tisza Kálmán tizenöt éven át, 1890. március 9-én történt lemondásáig legyen az ország kormányfője.

<sup>9</sup> HUBBES É., M., 1998. 7. old. – A Baloldal 1876. januárjától a 39. számig, a lap megszűnéséig ismét Székelyudvarhelyen jelent meg, és Ugron Gábor volt a felelős szerkesztője, akit újra Udvarhelyszék egyik országgyűlési képviselőjévé választottak.

<sup>10</sup> SEBESI S., 1908. 35–36. old.; VERES P., 2013. 42. old.

<sup>11</sup> SEBESI S., 1908. 37–38. old.

<sup>12</sup> Lásd részletesen, SZÁDECZKY K. Lajos: A székely puccs 1877-ben. Székely légió

szervezése az orosz–török háborúban. Budapest, 1920. Az Erdélyi Magyar-Székely Szövetség kiadása. – Szádeczky Kardoss Lajos (1859–1935) történész, kolozsvári egyetemi tanár, 1920–1922-ben a magyar Nemzetgyűlés képviselője volt. – Legújabbban Veres Péter muzeológus (Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely) közölt dolgozatot az eseményekről. VERES P., 2013. 35–43. old.

<sup>13</sup> A Székelyudvarhely melletti Lengyelfalván született Orbán Balázs fő műve A Székelyföld leírása történelmi, régészeti s népművei szempontból 1868 és 1873 között hat kötetben látott napvilágot. I. Udvarhelyszék, 1868.; II. Csíkszék, 1869.; III. Háromszék, 1869.; IV. Maroszsék, 1870.; V. Aranyosszék, 1871.; VI. Barcaság, 1873. Az előbbiekhöz szervesen kapcsolódó Torda város és környéke azonban csak 1889-ben jelent meg.

<sup>14</sup> JANCSÓ Gabriella: Amikor „megvertük” az orosz birodalmat. Székely puccs a nagyhatalmi érdekek szolgálatában. In. Székely Hírmondó (Sepsiszentgyörgy), 2012. november 19. – Ez utóbbi személy, Sebesi István – ki feltehetően szegről–vegről rokona lehetett Barthának – kiszolgált őrmesterre vonatkozott.

<sup>15</sup> SZÁDECZKY K. L., 1920. 96. old.

<sup>16</sup> SEBESI S., 1908. 41–42. old.

<sup>17</sup> A kolozsvári Ellenzék, az erdélyi magyarság meghatározó lapjaként a 65. évfolyam 230. számig, 1944. október 10-ig látott napvilágot. In. KUSZÁLIK Péter: Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989. Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány, Közép-Európa Intézet, 75. old.

<sup>18</sup> Helyesen: Leutnant – magyarul hadnagy. A császári és királyi közös hadseregben a német volt a vezényleti nyelv, és a magyarajkú katonák körében a számukra ismeretlen szakkifejezések a kiejtésben eltorzultak. Így lett a Leutnantból lajtnánt vagy Erdélyben a még könnyebben kimondható lajdinánt.

<sup>19</sup> SEBESI S., 1908. 50. old.

<sup>20</sup> A Lajdinánt-ügyet részletesen ismerteti, Sebesi S., 1908. 50–56. old. Az esetet legújabbban feldogozta, FERENCZI Szilárd: Bartha Miklós Kolozsváron. A politikus, a hírlapíró és a botrányhős. In. Bartha Miklós és kora. Regionális fejlesztések. Székelyudvarhely, 2013. 12–22. old.

<sup>21</sup> Ellenzék (Kolozsvár), 1881. január 26.

<sup>22</sup> SÁNDOR József: Visszapillantás az EMKE alakulása és fejlődése történetére. Kolozsvár, 1895. Gombos és Sztupjár nyomda, 1. old.

<sup>23</sup> Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon. Összegyűjt., jegyz. Kemény G. Gábor. II. köt. 1892–1900. Budapest, 1956. Tankönyvkiadó, 533. old.

<sup>24</sup> BARTHA Miklós: Kazár földön. Kolozsvár, 1901. Ellenzék Könyvnyomda, 37., 53., 63. old.

<sup>25</sup> A meginduló hegyvidéki gazdasági mozgalom idején a tömegesen bevándorló zsidóságot védő liberális sajtótamadások során bővült ki a 19. század derekától az addig csak Munkácsot és környékét megnevező „Kárpátalja” fogalom. A század végétől már az említett négy vármegyét (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros) összefoglalóan már Kárpátaljának nevezték. Lásd bővebben, Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. köt., Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Nyíregyháza, 2005. 15–37. old.

<sup>26</sup> BARTHA Miklós: Kazár földön. Kolozsvár, 1901. Ellenzék Könyvnyomda. In. Részletesen: a kazárokról 29–34., 83–90. old., a bevándorlásról 91–114. old., a közvetítésről 115–124., 137–144. old., a rutének állattartásáról és az ún. feles-marháról 145–161. old., a bolt- és legelő-uzsoráról 163–171. old. Az uzsoráról lásd még: SZABÓ Oroszt: A magyar oroszokról (ruthének). Budapest, 1913. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár, 260–267. old.

<sup>27</sup> BARTHA M., 1901. 109. old.

<sup>28</sup> [Egán Ede:] Javaslat a gróf Schönborn-féle munkácsi és szent-miklósi hitbizományi

uradalmakból az államkincstár által bérbevett hegyvidéki gazdaságok felhasználásra nézve.  
– A rutén kérdés. – A kárpátmenti földművelő nép gazdasági helyzetének fejlesztése iránti javaslat. (Hely és év nélkül.) [Budapest, 1898], 1–56. old.

<sup>29</sup> Például, BARTHA Miklós: A ruthén kérdés. I. rész. In. Reggeli Újság, 1898. október 6. (229. szám.); II. rész. Október 7. (230. szám.) Újraközzölve: BMÖM. 1910. III. köt. 353–358. old.

<sup>30</sup> BARTHA M., 1901. 5., 6., 7. old.

<sup>31</sup> BARTHA M., 1901. 7–8., 9. old.

<sup>32</sup> A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr.[uár] 12-én tartott értekezletről szóló JELENTÉS. Darányi Ignác m.[agyar] kir. földművelési miniszter úr Ó Nagyméltóságához felterjeszti borostyánkői EGAN EDE. Budapesten, 1900. Werbőczy Könyvnyomda Részvénytársaság, 199 old. (A továbbiakban: Egan-jelentés, 1900.)

<sup>33</sup> Egan-jelentés, 1900. 18., 35–36., 99–100. old.

<sup>34</sup> BARTHA M., 1901. 137–144., 157–12., 224–228. old.

<sup>35</sup> PAP Tibor: A ruthén akció és kereskedelem. M. Sziget [Máramarossziget], 1903. Sichermann Mór Nyomda, 23. old. (Eredetileg megjelent a Politikai Hetiszemle 1903. augusztus 2., 9. és 16-iki számában.)

<sup>36</sup> Egan-jelentés, 1900. 78. old.

<sup>37</sup> Egan-jelentés, 1900. 79. old. – Bartha Miklós a pálinka kazár forgalmazásával könyvében külön fejezetben foglalkozott. BARTHA, 1901. 125–135. old.

<sup>38</sup> Egan-jelentés, 1900. 78–81. old.

<sup>39</sup> Egan-jelentés, 1900. 84., 126. old.

<sup>40</sup> BARTHA M., 1901. 320., 323. old. (Kiemelés tőlem – B. J.)

<sup>41</sup> SZABOLCSI Miksa: Megjegyzések Egan Ede munkácsi beszédére. In. Egyenlőség, 1900. február 18. (7. szám). (Különlenyomat: Budapest, 1900. Brózsa Ottó Könyvnyomdája, 15 old.) – Szabolcsi Miksa a magyar zsidó újságírás egyik megteremtője. Az 1883. évi tisztaeszlári per folyamán a budapesti Pester Lloyd című lapba írt szenvedélyes és elfogult cikkeiben védte hittársait a vérvád ellen. Ezen írásai alapján tájékozódott az úgyről az európai sajtó jelentős része.

<sup>42</sup> BIHAR Jenő: Egán Edét meggyilkolták. Budapest, 1901. Hunyadi János Intézet kiadása, 29. old.

<sup>43</sup> MANDRIK, Ivan: Egán Ede és a hegyvidéki akció. In. [Kárpáti] Kalendárium '91. Ungvár (Uzshorod), 1990. Kárpáti Kiadó, 57. old.

<sup>44</sup> BARTHA M., 1901. 83–86. old., a bevándorlásról bővebben, 91–107. old.; a közvetítésről, 115–124. old. Az uzsoráról lásd még: SZABÓ Orest, 1913. 260–267. old.

<sup>45</sup> KONRÁD Miklós: Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In. Zsidók Kárpátalján, Történelem és örökség. A dualizmus korától napjainkig. Szerk. Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. Budapest, 2013. Aposztróf Kiadó, 110., 114. old. A galíciai bevándorlás mítoszáról, 114–119. old. – A dolgozat szerzője, Konrád Miklós a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársa.